

моқда. Демак, эркак ўқитувчилар аёл ўқитувчиларга қараганда мустақил ва қатъиятлидир.

Хулоса қилиб, таълим муассасалари ўқитувчиларига мулоқотчанликнинг юқори даражаси, абстракт тафаккур, онглилик, билим олишда фаоллиги, иш стажи ош-

ган сари мустақиллик, устунликка эришиш, ҳиссиётларини назорат қилиши қийин, ўзига ишониш тенденцияси юқори. Эркак ўқитувчилар аниқ фикрлашга мойиллиги, камтар, эҳтиёткор, аёл ўқитувчиларга қараганда мустақил ва қатъиятлидирлар, деб айтиш мумкин.

Адабиётлар

1. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования. // Избр.пед.соч. –М.: Педагогика, 1982. –С. 472.
2. Мясин В.Н. Структура личности и отношения человека к действительности //Психология личности: Тексты //Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. -М.: 1982. - С.35-38
3. Ройгародский Д.Я. Практическая психодиагностика .методики и тесты. Учебное пособие. –Самара: «Бахрах», 1998, -С. 672.
4. Тураева Д.Р. Психологические особенности стилей деятельности педагогов //Приоритетные направления развития спорта, туризма, образования и науки. – 2021. – С. 555-560.
5. Тураева Д.Р. Социально-педагогические сущности деятельности педагога //Gospodarka i Innowacje. 2022. Т. 22. – С. 303-306.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола узлуксиз таълим ўқитувчиларининг Р.Кеттел (16 факторли шахс сўрови) усули бўйича шахсий фазилятларни экспериментал ўрганиш натижаларига бағишланган. Натижаларнинг психологик таҳлили берилди.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена результатам экспериментального исследования личностных качеств по методике Р.Кеттел (16-факторный личностный опросник) педагогов непрерывного образования. Приведен психологический анализ результатов.

SUMMARY. This article is devoted to the results of an experimental study of personal qualities by the method of R.Kettela (16-factor personality questionnaire) of teachers of continuing education. A psychological analysis of the results is given.

OROLBO‘VI MINTAQASI AHOLISINING PSIXOLOGIK O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

A.K.Shamshetova – *psixologiya fanlari nomzodi, dotsent*

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Tavanch so‘zlar: Orolbo‘vi mintaqasi aholisi, ekologik muammolar, psixologik xizmat, ekologik ong, ekologik motivatsiya.

Ключевые слова: население Приаралья, экологические проблемы, психологическая служба, экологическое сознание, экологическая мотивация.

Key words: population of the Aral Sea region, environmental problems, psychological service, environmental consciousness, environmental motivation.

Antropogen omil vetakchi omilga avlanmoqda va uni hisobga olmasdan bizning umumiy uvimiz bilan vana nima bo‘lishini tushunish va baholash qiyin albatta. Atrof-muhitni kim va nima ifloslantiradi degan savol qo‘vishingiz mumkin. Inson o‘zini tabiatni zabt etuvchi deb tasavvur qilgani natijasida barcha antropogen omillar atrof-muhitni ifloslantira boshladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Odamlar tomonidan atrof-muhitga ta‘sir natijalari. va‘ni o‘rmonlarni yoqishi, sanoat korxonalaridan chiqadigan chiqindilar, transport tomonidan tabiatga zarar yetkazishi, ba‘zi odamlar axlatni darvolarga tashlab ketishi voki ko‘chalarda axlatxonalarini tashkil qilinishi, suvlarni isrof qilishi darvolarni quritadi, ekotizimlardagi muvozanatni o‘zgartiradi, o‘zi yashaydigan hududning landshaftini o‘zgartiradi. Odamlar ming villar oldin atrof-muhit holatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishni boshladilar. Yer yuzida odamlar sonining ko‘payishi bilan ham bu ta‘sir yanada kuchayib bordi. Natijada tabiiy resurslarning kamayishi, o‘z navbatida, odamlarning salomatligi va farovonligiga ta‘sir qila boshladi. Ekologik muammolarni biri va‘ni bir zamonlar mavdoni bo‘vicha dunvodagi to‘rtinchi ko‘l hisoblangan Orol dengizi fojiasi global ekologik muammolarning biridir. Orol dengizining ekologik halokati tabiiy resurslardan savodsiz foydalanish namunasi hamda noto‘g‘ri o‘vlangan inson faolivatining vaqqol namunasidir. Dengizning vo‘q bo‘lib ketishi darvolar oqimini boshqa voqda burish bo‘vicha loyihalar amalga oshirilishi bilan bog‘liq. Tarixan Orol dengizi o‘zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va turkmanlar kabi xalqlarning taraqqiyot markazi hisoblangan. Oadimdan sug‘orma dehaonchilik rivoilanishi bilan bu verda paxtachilik amal qilgan, shaftoli, o‘rik, uzum, shuningdek, meva va poliz ekinlarining boshqa turlari vetishtirilgan. Orolbo‘vi hududi turli flora va faunaga ega hudud hisoblanib, unda baliqlarning 38 turi va sayg‘oqlar 1 million soni, gullarni 638 ta o‘simliklar kompozitsiyasi mavjud edi [2].

Orol dengizining qurib borishi Orolbo‘vi mintaqasida global xarakterdagi ekologik, ijtimoiv-iqtisodiy va demografik muammolar majmuiga sabab bo‘ldi va salbiy oqibatlariga olib keldi. Natijada Orol dengizining ekologik halokati masalasi paydo bo‘ldi. 1930-yillarda O‘rta Osiyoda

irrigatsiya kanallarini keng miqvosda qurish boshlandi, bu avniisa 1960-villarning boshlarida kuchavdi. 1960-villardan boshlab dengiz savoz bo‘lib qoldi, chunki unga oqib tushadigan darvolarning suvi tobora ko‘payib boravotgan haimda sug‘orishga vo‘naltirildi. 1961 vildan boshlab dengiz sathi viliga 20 dan 80-90 sm gacha pasavishni boshladi. Dengiz suv yuzasining mavdoni 8 marta, suv massasining hajmi 13 martadan ko‘proq qisqardi [3].

Bugungi kunda Orol dengizi yangi Orolqum cho‘liga o‘tib, dengizning qurib qolgan qismida bepovon tuz konlari hosil bo‘lgan. Har vili Orol dengizidan 75 million tonnadan ortiq chang va zaharli tuzlar ko‘tariladi. Orol dengizi tubidan ko‘tarilgan changli yo‘llar uzunligi 400 km va kengligi 40 km ga yetadi. Orol dengizi tubidagi tuzlar katta masofaga tarqab, hatto Himolay tog‘lariga va Mongoliyaga ham yetib borgan [2].

So‘nggi qirq vil mobaynida Orol dengizi devarli ikki baravar qurigan. Natijada dengiz atrofidagi hududlarning 60 foizi varoqsiz holga kelgan va viliga 75 million tonna tuz Markaziy Osiyoning boshqa hududlariga tarqalmoqda. Buning natijasida yuzaga kelgan tuproq eroziyasi va havoning ifloslanishi odamlar salomatligiga, turmush sharoitiga va atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Orolbo‘vi mintaqasidagi global xarakterdagi ekologik muammolarga bog‘liq bir qator muammolarni ko‘rsatib o‘tish mumkin. Aholiga ichimlik suvining vetishmasligi, dehqonchilik uchun ham sug‘orma suvni tanqisligi, suv zahiralarning kamayishi va sho‘rlanishi natijasida yaylovlarda chorva uchun oziq bo‘ladigan o‘simliklar turi va sifati kamayib, o‘tloqlar mavdoni deyarlik uch marta qisqarishi, iqlimning o‘zgarishi qishloq xo‘jaligida foydalanishga yaroqsizligi katta muammolardan hisoblangan, ikkinchi tomonidan aholi salomatligi o‘rtasida yurak-qon tomir, oshqozon- ichak, nafas olish organlari kasalliklari (o‘pka sili, astma, bronxit) ko‘payishi, hududda kam-qonlik kasalligi 60 yillarga nisbatan deyarlik 20 marta oshganligi kuzatilganligi achinarli holat. Ekologik ofat millionlab odamlarning havoti va sog‘lig‘iga salbiy ta‘sirini o‘tkazib kelmoqda. Shifokorlar hiqildoq va qizilo‘ngach saratoni,

onkologik, ko'z va insonning boshqa a'zolari kasalliklari ko'payib borayotganini qayd etmoqda [1].

Orol fojiasi mintaa iqlim sharoitini og'irlashtirib, voz davrida qurg'oqchilik hamda iaziramani kuchavtirish, qishda esa qaqshatqich sovuq kunlarni uzavtirib vuborishdan tashqari, qator iqtisodiy, iitimoiv muammolarni ham keltirib chiqardi. Shu jumladan, transport, baliqchilik, chorvachilik va mo'vnachilik hamda boshqa an'anaviv faolivat turlari butkul inqirozga uchradi va vuz minglab odamlar ishsiz qoldi. Natijada ekologik migratsiya iaravonlari avi oldi.

Ekologik tanglik mavjud bo'lgan hududlarda albatta, iqtisodiy muammolarni ham bo'lishi tabiiy. Aholini ish bilan ta'minlash ham ko'ndalang masaladan biri hisoblanadi.

Orolbo'vi mintaqasidagi ekologik muammolar natijasida vuz bergan iitimoiv, iqtisodiy, tibbiy va gumanitar muammolar borgan sari murakkablashib bormoqda.

Aholining turmush faolivati bilan bog'liq bo'lgan tibbiy, iqtisodiy rivoilanish, ekologik vaziyat, iitimoiv himoya va boshqa shu kabi sohalar bilan bog'liq bo'lgan Orolbo'vining zaruriv muammolarini hal qilishda muvofiqqlashtirilgan yondashuvni ta'minlash zarur. Bugungi kunda ta'lim sohalaridagi iitimoiv xizmatlarni yaxshilash, qivin sharoitlardagi aholini qo'llab-quvvatlash samarali yagona boshqaruv tizimini yaratish rivojlantirish vaqti keldi.

Kevingi villar Orol dengizi mintaa iqtisodiyotini ko'tarish, unda ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash, barqaror iitimoiv infratuzilmani shakllantirish juda ahamiyatlidir. Amudarvoning unumdor yerlari va Sirdarvo darvalari deltasi, shuningdek yuqori mahsuldor vaylovlar, o'n minglab odamlarga chorvachilik, parrandachilik va ekinlarni vetishtirish sohaları bo'vicha ko'plab ishlar olib borilmoqda. Jumladan: Orolbo'vi mintaqasini rivojlantirish bo'vicha 2017–2021 villarga mo'liallangan Davlat dasturi doirasida qator dasturlari amalga oshirilishi hamda 2021 yilning 18 may kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasi yalpi majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev taklifiga binoan Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi, deb e'lon qilish to'g'risidagi maxsus rezolyutsiya qabul qilinishi aytib o'tishimiz ioiz [1].

Markaziy Osiyoda iqlimning o'zgarishi bilan bog'liq

Adabiyotlar

1. BMT yangiliklari sayti (<https://news.un.org>)
2. Нукусская декларация государств Центральной Азии и международных организаций по проблемам устойчивого развития бассейна Аральского моря (г. Нукус, 5 сентября 1995 г.)
3. Программа конкретных действий по улучшению экологической обстановки в Приаралье. 23-24 июня 1994.
4. Международный Фонд спасения Арала «Программа конкретных действий по улучшению экологической и социально-экономической обстановки в бассейне Аральского моря на период 2003-2010.- Душанбе: 2003.
5. Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish" mavzusiga bag'ishlangan xalqaro konferentsiya. 06.12.2018.

РЕЗЮМЕ. Ushbu ilmiy maqolada Orolbo'yi mintaqasidagi mavjud ekologik muammolar o'rganilgan. Orolbo'yi mintaqasidagi ekologik muammolar natijasida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy va gumanitar muammolar borgan sari murakkablashib boriishi hamda shaxs psixologik xususiyatlariga ta'siri masalalari e'ritildi. Ekologik muammolarga psixologik jihatdan yondashib o'rganishi kerakligi va aholiga psixologik xizmat turlarini tashkil etish masalalari, ilmiy izlanishlardagi olimlarning fikrlari va xulosalari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье изучены существующие экологические проблемы Приаралья. Были освещены вопросы возрастающего усложнения социальных, экономических, медицинских и гуманитарных проблем, возникших в результате экологических проблем в регионе Приаралья, а также их влияния на психологические особенности личности. Изложены вопросы организации видов психологической помощи населению, мнения и выводы ученых в научных исследованиях о необходимости психологического подхода к проблемам экологии.

SUMMARY. This scientific article examines the current environmental problems in the Aral Sea region. The issues of increasing complexity of social, economic, medical and humanitarian problems as a result of environmental problems in the Aral Sea region, as well as their impact on the psychological characteristics of the individual were covered. The need to study psychologically approach to environmental problems and the issues of the organization of types of psychological services to the population, the opinions and conclusions of scientists in scientific research are described.

ÓSPIRIMLIK DÁWIRINDEGI OQÍWSHÍLARDA ÓZLESTIRMEWSHILIKTÍŇ PSIXOLOGİYALÍQ SEBEPLERI

Z.Sh.Sherimbetova – *psixologiya ilimleriniń kandidatu, docent*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch soʻzlar: motiv, motivatsiya, psixologik faoliyat, psixologiya, mustaqil ishlar, korreksiya, diagnostika.

Ключевые слова: неуспеваемость, мотив, мотивация, психологическая служба, психология, самостоятельная работа, коррекция, диагностика.

Key words: underachievement, motive, motivation, psychology service, independent work, correction, diagnosis.

Psixologlardıń atap ótiwinshe, orta hám joqarı klaslarda oqıp atırǵan oqıwshılar intellektuallıq jáne jámiyetlik normalardıń mıtájlikleri menen ajralıp turadı, sol sebepli tómén rawajlanıwdıń psixologiyalıq sebepleri hám olardı dúzetiw ayrıqsha ózgesheliklerge iye boladı.

Orta hám joqarı klaslarda oqıp atırǵan mektep oqıwshılarınıń ózlestirmewshiliginiń psixologiyalıq sebeplerin eki topaǵa birlestiriw múmkin:

✓ oqıwshılardıń motivaciyalıq tarawın rawajlandırıwdıǵı kemshilikler;

✓ oqıw xızmetin óz-ózin tártipke salıwdıń qalıplestegen kónikpeleri.

Motivaciyalıq tarawdı rawajlandırıwdıǵı kemshilikler menen baylanıslı tómén rawajlanıwdıń sebebin analiz qılıp kóretuǵın bolsaq, ilimpazlar tárepinen ayıp ótilgen tiykarǵı sebeplerden - biri tar tálím motivi, buǵan mısál - sherek aqırında tómén bahanı durıslawǵa hárezet etiw bolıp esaplanadı. Sol sebepli oqıwshı “kerekli” pán boyınsha qandayda-bir qosımsha sabaqlardı qaldırmaydı.

Jaqsı yamasa qanaatlandırarlı baha alǵanında tek baha ushın oqıw birden-bir maqseti hám jetekshi motivine aylanadı, oqıwshınıń bahalaw aktivligin ózgertedi, sabaq mazmunına nemquraydıqlıq keltirip shıǵaradı.

Kópshilik oqıwshılar ushın baha alıw maqseti ózinen-ózi tastıyıqlaw, óz-ózin húrmet etiwden qanaatlanıw, úyde wáde etilgen sıylıqlıq alıw quralı (“velosiped, shokolad, aqshalay h.t.b) rolin atqaradı. Bulardıń barlıǵında sabaqtan tısqarı motivaciya júzege keledi jáne bul kognitiv qızıǵıwshılıqlardıń rawajlanıwına tosqınlıq etedi, óz uqıp hám kónikpelerin asırıwǵa, bilimlerde tereńlestiriwge hám keńeytiwge umtılwıń payda bolıwına tosqınlıq etedi, sonıń menen birge tálimge bolǵan qádiriyat múnasábetin qalıplestiriwge tosqınlıq etedi. Abıroy-itibar motivleri óspirimdi teńlesleri arasında eń zor bolıw ushın oqıwǵa umtıldıradı. Óspirimniń pikirine qaraǵanda, bul keleshekke social jetiskenliklerge erisiw jolı bolıp tabıladı.

Óspirim oqıw rejesine kiritilmegen ayırım tema hám máseleler boyınsha bilimlerde gárezsiz ózlestire aladı. Aıne óspirimlik dáwirinde kognitiv qızıǵıwshılıqlar jáne de mazmunlı, keń hám tereńirek bolıp, oqıw pánleri menen baylanıslı bolıp, olar unamı hám ulıwma qálemewshilerge bólinedi. Bunday oqıw iskerligi óspirimniń klassta alǵan bahalarına qaramastan ámelge asırılwı múmkin. Mısálı, bul jastaǵı oqıwshını óziniń arnawlı páninen fizika yamasa ximiyadan tájiriybeler islew, oqıtıwshınıń aytqanların ámelde qollanıwǵa hárezet qılıw hám usı sıyaqlı usıllar járdeminde qızıqtırıwı múmkin, biraq bul onıń sol pánnen jaqsı oqıydı, degeni emes.

Óspirimdegi qızıǵıwshılıqlar dáwiri óz-ózinen, májbúrlilik penen ótiwi múmkin hám bir qızıǵıwshılıq basqası menen almasadı, sol sebepli salıstırmalı tárizde qısqa waqıt ishinde basqa pán áhmiyetli bolıwı múmkin hám oqıw programması menen baylanıslı bolmaydı.

Óspirimlik dáwirinde kognitiv qızıǵıwshılıqlardıń dominant baǵdarı qalıplesiwi júz beredi. Hár bir klasstıń ayrıqsha “qanıgeleri” - fizikler, ximikler, jazıwshılar hám basqalar payda boladı. Bul dáwirde oqıwshınıń biliw iskerligi qaysı baǵdarda - gumanitar, tábiyiy-matematika ma yamasa texnikalıq baǵdarda rawajlanıwın aldınan aytıw múmkin. Óspirimlik hám jaslıq dáwirinde payda bolatıwın óz táǵdirin ózi belgilew zárúrligi tek ǵana oqıwshınıń oqıw iskerliginiń tábiyatına tásir etedi, bálki geyde onı belgilew de múmkin.

Kóplegen orta mektep oqıwshıları mektep tálimin mektepten tısqarı tálím hám óz-ózin tárbiyalaw menen toltıradı. Orta mektep oqıwshıları qashannan berli sırtqı hám ishki shárayatlardı ólshewge ılayıq, bul olarǵa ádalatlı qararlar qabıllaw imkaniyatın beredi. Jáne bul sonı anlatadı, social baǵdarlanǵan motivlerde “ishki fil’tr” olardıń qalıplesiwi processinde jetekshi rol atqaradı. Orta mektep oqıwshısı qanshelli sociallıq jaqtan jetik bolsa, onıń umtılwıları keleshekke qaratılǵan, yaǵnıy, ol jaǵdayda turmıstıń joybarlastırılǵan perspektivası menen baylanıslı bolǵan kóbirek motivaciyalıq múnasábetler qalıplese. Social tárepten jetik bolmaǵan shaxsta “bul jerde hám házir” mıtájlikti qanaatlandırıw menen baylanıslı motivler húkimranlıq etedi.

Solay etip, orta mektepte oqıp atırǵan oqıwshınıń oqıw iskerligine bir waqıttıń ózinde bir neshe motivler tásir etiwı múmkin. Tálím iskerligi sub’ekti retinde oqıwshı óz poziciyasın sub’ektiv eksklüzivlik, individuallıq, qandayda bir tárizde ajralıp turıw qálewı yamasa tálím, social poziciya, shaxslarara múnasábetlerge itibar qaratıw qálewı menen xarakteristikalanıwı múmkin. Mektep oqıwshılarınıń tálím iskerligi motivleri ierarxiyası, olardıń qatnası jasına da baylanıslı: mısálı, jaslar úyreniw hám qızıǵıwshılıq ushın oqıwı múmkin, úlkenler bolsa ayrıqsha ayrıqshalıqlarǵa iye bolǵan turmıslıq qádiriyatlarǵa ámel etedi. Sonı da ayıp ótiw kerek, birqatar motivler nátiyjeli oqıw xızmetine alıp keledi, basqaları bolsa - kerisinshe. Sol sebepli, qaysı motiv jetekshi ekenligin túsiniw zárúrli bolıp tabıladı.

Solay etip, óspirimler hám orta mektep oqıwshılarında jas norması tek ǵana tárbiyalıq motivlerdiń bar ekenligi, sol sebepli oqıwshınıń tálím iskerliginde mártebege, tán alınıwına hám taǵı basqalarǵa bolǵan mıtájlikti qanaatlandıra almaslıǵı, ayırım waqıtları islewdiń turaqlı tóménlewine alıp keledi. Eger oqıtıwshı oqıwshınıń motivaciyalıq tarawınıń bul jasqa baylanıslı ózgesheliklerin esapqa almasa, óspirim menen óz ara múnasébet usılın naduris tańlasa, ol jaǵdayda oqıwshı arnawlı bir temaǵa, oqıtıwshıǵa salıstırǵanda turaqlı unamsız múnasébeti rawajlandıradı.

Oqıwshılardıń ózin ózi qádirlewın asırıw hám ózin ózi qádirlewdi kúsheytiw de oqıw jetiskenlikleri ushın úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardı bir-birine salıstırıp bolmaydı. Oqıwshınıń ózi erisken jetiskenliklerin salıstırıp áhmiyetke iye bolıp tabıladı, mısálı: “Búgin siz ótken sabaqqa salıstırǵanda ádewir jaqsı juwap berdińiz”. Bul oy-pikirler oqıwshınıń oqıw iskerliginiń aralıq hám juwmaqlawshı nátiyjelerin sapalı bahalawdı óz ishine alıwı kerek. Oqıwshınıń jetiskenliklerin barlıq oqıwshılar, yaǵnıy klass aldında reklama qılmaw kerek.

Ózlestirmeytuǵın mektep oqıwshıları menen islesiwdiń nátiyjeli usılı bul orta mektep oqıwshıların mekteptiń arqada qalǵan oqıwshıları menen shınıǵıwlarǵa tartıw bolıp tabıladı. Bunda “pedagogikalıq” iskerlik, jańa social poziciya “oqıwshı-oqıtıwshılar”dıń bilimi dárejesin basqasha túsiniwge, mekteptegi oqıwına, bilim dárejesine sın kóz qarastan múnasábette bolıwǵa májbúr etedi. Málím bolıwınsha, bunday óz-ara tásir oqıwshıda óz-ózine húrmetin asıradı.

Bunnan tısqarı, ayırım oqıwshılar menen sáwbet ótkeriw ushın arnawlı shártlerge itibar qaratıw kerek. Taxta aldında juwap beriw haqqında oylaw ushın kóbirek waqıt beriw, joba, diagrammalar, kórgizbeli qurallar járdeminde sabaq mazmunın usınıwǵa járdem beriw usınıs etiledi. Ju-